

A CSEHEK MAGYARORSZÁGON – HÁROM VÁLTOZATBAN

A különféle „retro”-divatok idején, az audiovizuális ál- (vagy inkább al-)kultúra hatásától a legellenállóbbak sem szabadulhatnak egykönnyen. Így azután egyre gyakrabban leled kedved olyan eseményes könyvek olvasásában, amelyeket korábban elhárítottál, mert őszintétleneknek, mondvacsináltaknak, mesterkélteknek ítélted őket. Sokáig viszolyogtál a Walter Scott pecsétjét viselő múlt századi történelmi regényektől is, most pedig, lám, valósággal mulatsz rajtuk, derűsen szórakozol olvasásuk közben. Örülsz, ha tetten éred a szerzőt: már megint nem a tárgyul választott időszakaszt ábrázolja, hanem saját kortársainak (vagy legalábbis kortársai egy részének) a gondolat- és érzésvilágát vetíti a múltba. Amit a történettudományról szokás mondani, hogy ti. a történészek a múltról írnak, de a jelenhez szólnak, fokozottan érvényes a történelmi tematikájú szépirodalomra; ennek szerzői minduntalan kettős tükörrel játszanak: a múltat ábrázolják, de a jelent látják, rég elhunyt embereket jellemeznek, de a példát – a modellt – a kortársaikról mintázzák. Ugyanakkor persze a múltban cselekvési modellt keresnek a jelen, sőt esetleg a jövő számára (hiszen rendszerint a fiatalok képzeletére kívánnak hatni, hűen „a haladékony időhöz”). Mi készíti őket, miként képesek e kettős műveletre?

Ilyen töprengés terméke az alábbi tanulmány.

Három történelmi regényről lesz szó, amelyek ugyanazt a kort, ugyanazt az eseménysort mutatják be három különböző megvilágításban. A közös téma a zömmel cseh huszita harcosokból toborzott zsoldoshadak felső-magyarországi uralma 1440 és 1460 közt, harcaik előbb Hunyadi Jánossal, majd Mátyással, győzelmeik, bukásuk s általában: szerepük és hatásuk. A három megvilágítás pedig aszerint változik, hogy a szerző, aki e témát történelmi regény tárgyává tette, melyik közép-európai nemzethez tartozott s melyik korban élt: Jósika

Miklós a reformkor ígéretes szakaszában, 1839-ben jelentette meg *A csehek Magyarországon* című négykötetes regényét, a szlovák Ludovít Kubáni, aki fiatalon (harminckilenc évesen, kártyacsatát követő vizályban) vesztette életét, 1861-ben írta, de sajnos, teljesen már nem dolgozhatta ki a *Valgathát*, a cseh Alois Jirásek pedig a századforduló éveiben (1898–1909), tehát alkotó élete teljében tette közzé a *Bratrstvo* (Testvérszövetség) című trilógiáját.

Jósika természetesen szorosabban kötődik a walter-scottizmushoz és – egyidejűleg – a felvilágosultság ideológiájához is, tehát mindenekelőtt a Mátyás-féle központi hatalom létrejöttét védelmezi. Kubáni a hatvanas években a magyar–szlovák–cseh együttélés lehetőségét, illetve a német (és török) veszéllyel szemben a magyar–szláv összefogás szükségét védelmezi. Mindkettőjüktől eltérően Jirásek, a századfordulóra megváltozott közép-európai helyzetben, a cseh–szlovák testvériesülés történelmi gyökereit és indokoltágát mutatja be nagyvonalú irodalmi körképének bőven részletezett mozzanatain. E szándékaiknak megfelelően Jósika a hangsúlyt a zsoldos hadak felszámolására, vagyis a királyi hatalom megerősödésére helyezi, – Kubáni az 1450 körüli válságos események láncolatában keres keretet témája részére, – Jirásek pedig – jóllehet műve az egész korszakot felöleli – leginkább az első időszak, vagyis a Jiskra-féle győzelmes országlás eseményeit és eredményeit festi, illetve következményeit elemzi.

Nyilvánvaló tehát, hogy a három regény sajátos irodalmi értékeiről a továbbiakban csak érintőlegesen esik majd említés; e dolgozat szerzőjét ugyanis ezúttal leginkább az foglalkoztatja, hogy a történelem miként lényegül át irodalommal. Ezt figyelve nem is leplezi, hogy a múlt századi – romantikus – történelmi regényt eleve elfogultan álnok műfajnak, veszélyes szellemi terméknek tartja: többször tapasztalhatta s most megint nagyon élesen látja, hogy e művekben a történelmi anyag csak olyasfajta rögzítő drót, amilyent a szobrászok szoktak az anyagba helyezni, hogy aztán arra mintázzák a

maguk voltaképpi mondandóját. A baj persze az, hogy e történelmi regények írói a múlt profétáiként pontosan tudják (vagy tudni hiszik), hogy a tárgyukul választott korban minek miért és hogyan kellett bekövetkeznie; megtévesztő példák sokaságát kínálják mindenre és mindennek az ellenkezőjére is. Az sem ismeretlen előttük, hogy a több száz évvel ezelőtt élt (vagy odaképzelt) emberek mikor mit gondoltak vagy mondtak.

Adottságként, illetve fejlődési tünetként kell elkönyvelnünk, hogy a 19. században sokkal inkább, mint akár előbb, akár azóta, a gondolkodást és az irodalmat egyaránt igézetébe vont a történelmiség kultusza. Főként a kelet-közép-európai népek nemzeti tudata gazdagodott új dimenzióval: az időbeli mélység, a fejlődési kiterjedés dimenziójával. A régi dicsőség káprázata soha nem észlelt erővel hatotta át a művészi kifejeződés minden ágát: a zenét éppúgy, mint a képzőművészetet, a színjátszást (és drámaírást) éppúgy, mint a költészetet és az egyre sűrűbb olvasórétegekhez szóló szépprózát. A század uralkodó műfaja tudvalevőleg a regény lett, ennek pedig az akkori legnépszerűbb válfaja (a mi irodalmainkban) kétség nélkül a történelmi regény.

Az igazság érdekében illő még az elmondottakhoz azt is hozzáfűzni, hogy nemcsak a történelmi regény, de az akkortájt kibontakozott és az általános múltkultusz folytán ugyancsak előtérbe került történettudomány is arra törekedett, hogy a jelent szolgálja; közismert, hogy a 19. századi történetírás Rankétól Michelet-én át Carlyle-ig, felölelve Palackýt és Szalayt is, eleve és elhatározottan arra törekedett, hogy – Bolingbroke szavával –

„filozófia legyen, amely példákon tanítja, miként kell viselkednünk a magán- és a közélet különféle helyzeteiben, vagyis hogy valóban az élet tanítója, *magister vitae* legyen, ne pedig csak beszámoló a régi időkről, *nuntia vetustatis*”,¹

¹ *Bolingbroke, Henry St. John: Letters on the study and use of history, 1752, 14.*

Csakhogya így felfogott történettudomány a polgárosult társadalmakban főként erkölcsi példákat, időtlen emberi eszményeket közvetített, a mi viszonyaink közt pedig leginkább a nemzetté formálódás eszköze kívánt lenni, közel a politikai gyakorlathoz, ahogy az említett két példa is kellőképp jelzi. Az pedig már irodalmaink külön fejlődési sajátossága, hogy amit a történetírás bizonyos eszmei magaslatra emelkedetten adott elő, a romantikus történeti regény leplezetlenül és veszélyesen, sőt – a siker érdekében – még hangulati elemekkel megérzéletes képekkel bőven körül is tűzdelve szemléltette.

A nacionalizmus ideológiájával párhuzamosan kibontakozott romantikus történelmi regényt azért tarthatjuk veszélyes szellemi terméknek, mert amilyen mértékben torzítja kedvező fényben a saját nemzeti egyéniséget, olyan mértékben torzítja elnyertelenül más népek szellemi és erkölcsi tulajdonságait; így domborodhatnak ki – párhuzamos vagy ellentét révén – a saját értékek.² A nacionalizmus s vele együtt a romantikus történeti regény is mítoszokat formál, álmodozást szít, hamis képzeteket támaszt, a nemzetekbe fennhéjázó dölyföt olt, fedezet nélküli szólamokkal mérgezi a tudatot . . . Kell-e külön hangsúlyozni, mily mértékben rontotta meg mindez a szomszédosan élő s így már természetszerűleg is egymásra utalt népeink közt a korábban megvolt természetes jó viszonyt?

² Elevenére tapintott e kényes problémának Karel Sabina cseh író és kritikus, aki a Jósika-regényről (a német kiadás alapján) készített bírálatában azt a kívánalmat adta elő, hogy „a történetírásban – bármily köntösben jelenjék is meg – nem szabad uralkodnia a hazugságnak, az előítéletnek, a gyűlöletnek”. (Kvety, 1840, X. melléklet, 39.) De nem az-e a lényege a nacionalizmusnak, hogy mihelyt a vetélytárs-nemzetről van szó, már eleve érvényt kapnak az ellenséges indulatok? (Hiszen, lám, Sabina is fő vádként olyasmit vet Jósika szemére, hogy Mátyás nagyságának kidomborítása végett Pogyebrád Györgyöt – aki egyébként csak epizodikusán, a regény elején jelenik meg – elmarasztalja: számítónak, ravasznak ábrázolja, aki azért adta leányát, Katalint, feleségül Mátyáshoz, hogy ezzel is a hatalmát növelje; ilyesmit föltételezni a csehek nagy és hős nemzeti királyáról, aki közismerten önzetlen és nemeslelkű volt! . . .)

Nagy divatjuk és nemzedékekre kiható elterjedtségük, szüntelen olvasottságuk sajnos szinte máig rezgőn honosította meg azt a hamis elvet, hogy ami érvényes az egyik oldalon, érvénytelen a másikon, vagy amint – más összefüggésben – Pascal írta, még felháborodottan és elítélően: igazság a Pireneusokon innen, tévedés a Pireneusokon túl. Csakhogy ami Pascalt ingerelte, még politikum (pontosabban: államérend) volt. Amiről viszont a mi példánk tanúskodnak, már közelről érinti úgyszólván minden rezdülését nemzeteink közgondolkodásának.

*

Mielőtt az említett művekkel meg jelentőségükkel és hatással érdemben foglalkoznánk, kívánatosnak tűnik fölvázolni röviden a történelmi tényeket, amelyeknek a különböző szempontú csoportosítása és értelmezése háttérül szolgált regényeinknek.

Tudvalevő, hogy a 15. század első felében különböző hatalmi csoportok villongása területi széttagoztságot és gyilkos pártviszályt eredményezett, s végsőkéig fokozta a feudális anarchiát. Ennek egyik eredményeként a rövid ideig uralkodott Habsburg Albert halála (1439.) után özvegye, Erzsébet, a német császári udvar támogatásával fia, V. (Utószülött) László részére kívánta biztosítani a magyar koronát. Ezért megbízta Brandýsi Jiskra János morvaországi nemest, kiváló zsoldos vezért, hogy az ún. Felső-Magyarországot a fia nevében főkapitányi minőségben külön tartományként kormányozza. Jiskra, amíg tehetett, a Habsburg-ház híveként sikerrel látta el tiszteit. Erős zsoldos sereget szervezett: bár maga nem volt huszita, csapatainak javát azokban a hajdani táborita egységekben toboroztatta, amelyek a másfél évtizeddel korábban zajlott huszita háborúkban, Žižka vezérlete alatt edződtek félelmetes katonai erővé, majd a vereségükkel (s a mérsékeltek győzelmével) végződött lipany-i csata (1434) után szét-

szóródtak, zsoldba szegődtek, nemegyszer akár egymás ellen is, aszerint, hogy hol kaptak előnyösebb ajánlatot; s akik nemrég oly nagy veszedelem voltak a reakciós császári hadak számára, most – Jiskra zsoldosaiként – a Habsburg- és a császári érdekek védelmét vállalták, nem kis paradoxon gyanánt azzal a Hunyadi Jánossal szemben, aki viszont nemcsak hadserege szervezésében, hanem a népi erők mozgósításában is számos elemet kölcsönzött épp a huszitáktól. E kipróbált harcosokon kívül, a középkorvégi zsoldosság szokásrendje szerint, Jiskra 5000 főnyi seregében szlovákok, lengyelek, rutének, sőt magyarok is szolgáltak.

Jiskra másfél évtizeden át, változó szerencsével több győzelmet aratva harcolt a török elleni védőháborúval is elfoglalt Hunyadi-hadak ellen. Amikor azonban egyezség jött létre az V. Lászlót támogató csoportosulás és a Hunyadi-párt közt, Jiskra lemondott és eltávozott (1452); távollétében az erősödő központi hatalom – főként Mátyás uralkodása elején – több csapást mért a Petr Aksamit vezetésével függetlenedett „testvéri” alakulatokra, amelyek aztán a sárospataki csatában (1468) végleges vereséget szenvedtek. A megmenekültek közül sokan a fekete seregben szolgáltak tovább vagy általában a török támadások ellen szervezett egységeknek lettek hasznos tagjai. Maga Jiskra is, visszatérve Magyarországra, behódolt Mátyásnak, s Maros-vidéki kapitányként fejezte be pályáját.³

*

³ Megjegyezhető még, hogy a mai – marxista módszerű és szellemű – magyar kézikönyvek egyértelműen méltatják Hunyadi János ország- és hadseregszervezésének haladó jellegét; pl.: „Történelmi érdeme, hogy válságos pillanatban felismerte az erőt, amely a nép, az egyszerű emberek hazafiságában, harckészségében rejtett; mert és tudott támaszkodni rá.” (Elekes–Lederer–Székely: *Magyarország története az őskortól 1526-ig*. 1965, 279); – ugyancsak egyértelmű a bírálatuk a „kis-királyok” (köztük Jiskra) tartományi uralmának az ország és a nép érdekei ellen érvényesülő károosságáról. Ezzel szemben a mai cseh és

A tények rövid áttekintése és a továbbregzésük fölvyillantása után a vizsgálódásunk tárgyául szolgáló három történelmi regény tüzetesebb szemügyre vétele hozzásegíthet annak tisztázásához, hogy a népeink tudati fejlődésében oly egyedülállóan fontos 19. századi irodalom miként és mire használta fel a vázolt viszonyokat és eseményeket. Ennek során a művek megírásának, illetve megjelenésének (vagyis hatásuk kezdetének) az időrendjét követjük, jóllehet – miként már utaltunk rá – a földézett események menete épp fordított volt; ámde az irodalom termékeiből sugárzó eszmeiség, tehát a jelenre

szlovák történelmi áttekintések arra helyezik a súlyt, hogy Jiskra hadainak a másfél évtizedes jelenléte az akkori Felső-Magyarországon nagymértékben erősítette a cseh és szlovák egymásra utaltság tudatát, előmozdította a szociális haladást és utat tört a cseh nyelv, főleg a cseh kultúra szlovákiai elterjedésének. (Pl.: „Lipany után huszita harcosok testvér-alakulatai csoportosan menekültek Szlovákiába, s a negyvenes-ötvenes években a huszita eszméket terjesztették a vidéki és városi lakosság közt.” (Alois Mika: *Československé dějiny v obrazech*. Prága, 1971, 145.); más szavakkal ugyanez: „Jiskra katonáinak, elsősorban a „testvéreknek” a jelenléte hatással volt a szlovák népre. Közvetítésük révén sok helyütt megismerkednek a huszita tanokkal. – A „testvérek” a szlovák elnyomott népben gyűlöletet ébresztettek a feudalizmus világi és egyházi képviselői ellen. Hatásuk és védelmük alatt 1456-ban és később is fegyveres fölkelésekre került sor, főképp Kelet-Szlovákiában.” (Ján Tibenský, in: *Československá vlastivěda*, II. Prága, 1967, 294–95, s ua.: *Slovensko. Dejiny*. Bratislava, 1971, 286); hasonlóképp: „Ez a hagyomány erősítette a szlovák nemzetiség helyzetét a soknemzetiségű Magyarországon.” (Peter Ratkó: *Husitské revolučné hnutie a Slovensko*, in: *Mezinárodní ohlas husitství*, 1958. 50.)

Kiegészítőleg hozzátehető, hogy a magyar néphagyomány is őriz huszita tárgyú mondákat, főleg a Bodroghözben. „Cigándon a templomot, Révleányváron a harangot tartják huszita eredetűnek, Sárospatakon és Végardón a csehek és Mátyás harcáról tudnak. Nyiriben pinoéket, Göncön házakat tulajdonítanak nekik.” (Balassa Iván). – De még a nyelvünkben is van nyoma jelenlétüknek. Minthogy ugyanis a Mátyás hadaitól szétvert „testvéri” alakulatok maradványai ’žebračkóknak’ azaz ’koldusoknak’, ’koldulóknak’ nevezték magukat s minthogy – zsold híján vagy zsoldra várva – zsákmányolásból, a helyi lakosság megsarcolásából tartották fenn magukat, nevük ’zsebrák’ = ’harctéri fosztogató’, ’harácsoló katona’ jelentésben honosodott meg nyelvünkben.

kacsintás, ez esetben is fontosabb, mint az ún. történelmi hűség tisztelete.

Jósika regényében – a címnek ellentmondóan – a „csehek Magyarorszáiban” motívuma csak másodlagos; a fő téma: a reformkor szellemének megfelelően, következetes küzdelem az önálló magyar államiságért. A mű középpontjában Mátyás áll, a szabadon választott nemzeti király, az érdemei révén alulról, kismemesi sorból fölemelkedett család sarja; ő a feddhetetlen hős, szinte már félisten, aki mellett eltörpülnek a többiek, még a rikítóan romantikus színekkel regényesített Zokoli Mihály is. Maga a szerző, regénye elején éppúgy, mint a tanulságokat összegezõ zárófejezetben pontosan közli is írói szándékát, vagyis azt, hogy művét Mátyás dicsőségére írta, aki „Caesar lelkével . . . törte meg a feudum makacs zsarnokait” (I. 1.) s akinek bölcs uralkodása alatt „a rablás és kényuraság helyett rend kezdett uralkodni: a kalózok el kezdtek veszteni a lovagiság címzetét, s a gonoszt s rendbontót megvetés érte minden lépten a király alatt” (II. 261.).⁴ A kiegészítő szövedék, amelynek révén a történelmi anyag leginkább válhat regénnyé, itt egy eléggé elvont, de az időben – főleg Rousseau félreértése folytán – nagy társadalmi fontosságúvá lett (ál)-tudományos tételnek: a nevelés mindenhatóságát hirdető tanak a merész szemléltetése. „Látjuk ugyanazon család sarjadékait a körülmények s a nevelés befolyása által egymástól egészen különböző lényekké alakulni; s így azoknak hatását kedélyre s lelkületre” – vallja Jósika (I. 1.) –, s e föltételezés, a származási azonosítások révén, lehetővé teszi a legváratlanabb „regényes” fordulatok előidőzését.

A szilárdan álló középponti motívum s a tetszés szerint változtatható kiegészítő motívum ellentétes kettőssége hozza létre a regényvázat, amely mögé divatos háttérül vetíti az író a

⁴Utalásaink a Kisfaludy Társaság megbízásából készült Magyar Klasszikusok sorozat kétkötetes kiadására (Franklin, 1934) vonatkoznak.

címbe foglalt „csehek Magyarországon” motívumot. Miért épp ezt s nem – mondjuk – a növekvő török veszélyt? Kétségkívül részint a divat, részint a regényesség okán. A múlt század első felében ugyanis világszerte, s nálunk is, különféle okokból nagyon elterjedt volt a huszita téma; Arnošt Kraus cseh pozitivistá irodalomtörténész három vastkos kötetben leltározta a huszitizmus világirodalmi feldolgozásának adatait (*Husitství v literatuře*. I–III, 1917–1924); ezeknek jelentős része feltűnő mód a 19. század első felében keletkezett. Az idő tájt, főleg a német irodalomban, se szeri, se száma nem volt a huszita témájú szépirodalmi műveknek (Kraus tíznél többet ismertet közülük); a legnevezetesebb kétségkívül a Katona Józseftől is „századunk legjobb írójának” minősített Kotzebue *Hussiten von Naumburg im Jahre 1432* című, 1803-ban írt s aztán újra meg újra (még Prágában is) kiadott, de (ma már) mosolykeltően érzelmes drámája; jóval maradandóbb értékű, ha nem is kevésbé érzelmes, viszont – mivel vérbeli író munkája – nem is ásatag a francia George Sand szövevényes cselekményű, többféle jelentésréteget felölelő nagyregénye, a *Consuelo* (1842). Az említettekkel együtt azonban számos más, hasonló szellemű és hatású alkotás volt akkor kiválóan alkalmas arra, hogy – Arany szavával – „az érzelő ifjak és leányok” képzeletét felborzolja. De a mi irodalmunkban is – mint ismeretes – tíz évvel Kotzebue után, 1813-ban kísérletezett ily témával Katona József a *Ziska a Calice, a táboríták vezére* című, német forrás nyomán készült, ám alapjában mégis „huszita szelleműnek” minősíthető szomorújátékában.

A magyar romantika csakhamar más vonatkozásait is meghonosítja a bő sugarú huszita témakörnek s épp e vonatkozások érintkeznek leginkább a ma vizsgált jelenségekkel. Akkortájt ugyanis – a múlt század harmincas-negyvenes éveiben – a nemzeti múltnak példaként való megidézése („a múlt csak példa legyen most”) s a régi dicsőség magasztalása során elrettentő intésül kínálkozott az országgyengítő széthúzás, az átkos pártütés, a feudális anarchia. S a bontakozó nacionalista

ideológia számára még szinte jó is, hogy e bajok egyik eszköze (ha nem is előidézője) történetesen épp a Habsburg-zsoldba szegődött cseh katonaság, róluk pedig – már csak a huszita eretnokség miatt is – inkább általános ellenszenvvel írt az akkor közkézen forgott forrásoknak az a része, amely az ellenreformáció szellemében fogant s nemegyszer épp jezsuita szerzők tollából származott. Azok tehát, akik – mint Jósika is – katolikus nevelést kaptak, eleve befolyásoltan fogadták e sugallatokat, hiszen Kraus is rámutatott (II. 218.), hogy lényeges szemléleti különbség volt a huszita téma (főleg német) irodalmi feldolgozásában aszerint, hogy a szerzők katolikusok vagy protestánsok voltak-e.

Ilyen mellézköngékkal terheltlen kapnak hangot legjobbaink műveiben is a Hunyadi-párt és Jiskráék harcai, illetve Mátyás erélyes föllépése a központi hatalom erősítésére, akár háttéri motívumként, mint Vörösmarty *Széplakjában* (1828), akár fő témaként, mint a Jósika-regény után másfél évtizeddel íródott Arany-balladában, *Az egri leányban* (1853). Minthogy terjedelmes regényében Jósika is olyanképp bánik e divatos anyaggal, mint Vörösmarty a maga romantikus költői beszélyében, vagyis végletes indulatoktól fűtött cselekmény háttéréül (de csak háttéréül!) festi, érdemes idézni a *Széplak* megjelenítő sorait már csak azért is, mivel kifejező erejük, épp a tömörség folytán, lényegesen átütőbb, mint a Jósika-regény terjengős korábrázoló leírásai, a szellem pedig, amely áthatja, azonos a Jósikáéval.

S ím bús hír jöve. Kóborló cseh had él vala orvúl
Szerte az országban; s mint a már veszni menő légy
Dong szomorún, mikor érzi szelét az enyészetes ősznek,
S szálldogál és hitvány éltét elveszteni nem fél:
Ugy ezek, érezvék Mátyás országa hatalmát,
Bolygának, rövid életöket nem nyújtani, mert az
Nem vala már lehető, de dülással tenni súlyossá
Elnyugodott falukon, s a marhás puszta lakóin.

Nappal az orvrablók mélységes völgyben ülének,
 Onnan az áruló holddal kibukának az álmat
 Meggyilkolni, s az alvókat szentetlen acéllal.

(*Költői művek*, 1974, I. 1032.)

*

Ez tehát a háttér, amelybe beleszövődnek a Jósika-regény meseszálai. Főleg három ilyen szálon bonyolódik a cselekmény, s e szálakat esetenként Mátyás karizmatikus beavatkozása köti össze.

Az első szál persze magának Mátyásnak az érzelmi története: szenvedélytelen, ám – természetesen – feddhetetlen házastársi viszonya Katalinhoz, majd ennek halála után lovagi szellemű tiszta szerelme egy másik cseh leány, Izabella iránt, akit aztán morgantikus házasságban feleségül is vesz (s akitől Corvin János születik).

A második cselekményszál a Zokoli Mihályé, Mátyás leg-hűbb lovagiáé, minden lovagerény megtestesítőjéé, aki leginkább példázza szerzőnknek azt a szándékát, hogy regényének lapjain a valóban élt hősök is „a regényesség bájszínzetében lejtessenek el előttünk” (II. 113.). Így is történik: Zokoli – Mátyás elé sietve – Csehországban, egy sejtelmesnek festett éjszakán, titkos vallási szertartás föntségében megpillant egy leányt, Jiskra leányát: Szerenát, s a pillantásból életreszólo szerelem lesz. Ámde Zokolinak – aljas cselszövés folytán – éveken át álnév és álarc alatt kell rejtőznie; végül azonban Mátyás (nemcsak politikai hatalmat gyakorolva, hanem valami-féle, mindenre és mindenkire kiterjedő jótékony felsőbb erőt is képviselve) elrendezi Zokoliék ügyét: a szerelmesek – számos valószínűtlen kaland után – a házaselet boldogságában egyesülhetnek.

A harmadik – legtekervényesebb – szál a Káldor-család borzasztó történetét fonja körül. A családfő tekintélyes főúr és nevezetes rablólovag volt; egyszer azonban, amidőn épp

portyázni ment, haragosai rajtaütöttek várkastélyán, mindent feldúltak, családját és szolgálhatát kiirtották; ám egy idős cselédnek sikerült rejtett alagutakon kimenekítenie Káldor fiacskáját és két csecsemő leánykáját. Csodás módon a fiúcska Jiskra egyik alvezéréhez került, kitűnt ügyességével s nem-sokára, Komoróczy néven, egy rablóvár kérlelhetetlen parancsnoka lett. Az egyik leánykát – ugyancsak különös körülmények közt – egy gyermektelen főúr fogadta örökbe, a másik pedig egy gazdag zsidó kereskedőnek lett a nevelt gyermeke. A három testvér tehát – a környezet és a nevelés hatására – merőben különböző három emberré formálódik: rablólovaggá, főúri hölgygé, zsidó polgárlánnyá. De ez még hagyján! Komoróczy, aki természetesen mit sem tud származásáról, szerelmes lesz a nagyúri környezetben nevelődött s egy német lovag feleségeként élő hűgába, elraboltatja, várába hurcoltatja, s csak a fiatalasszony erélyes föllépése és minden ármányt kijátszó női fufangja akadályozza meg a vérfertőző szerelem beteljesülését. Egyidejűleg Komoróczy foglyul ejti s megkínóztatja a zsidó kereskedők egy csoportját is, köztük a másik hűgát. Mennyi rejtély! Mennyi iszonyat! És mennyi rekvizituma a külsőleg walterscottizmusnak: varázslások, kínzókamrák, földalatti folyosók... Bizony hosszú lenne összefoglalni a váratlan fordulatokon át bukdácsoló mesét, amelynek során tisztázódik a származási azonosság s (megint!) Mátyás közbelépése folytán Komoróczy a királyi seregben harcolhat (ott is hal hősi halált), a zsidó lány pedig – ámbár keresztény eredetű – feleségül mehet szíve választottjához, a derék és ügyes és okos zsidó ifjúhoz.

Ez a zsidó motívum oly erővel vonul végig az egész regényen, hogy akár külön cselekményszálnak is tekinthetnők, ha nem fonódna szorosan össze a Káldor-vonallal. Mindenesetre az egyenjogúság szüntelen védelmezése, a „szegény megvetett zsidók” (II. 138.) emberi és erkölcsi értékeinek a méltánylása úgy jelenik itt meg, mint a korai magyar liberalizmus egyik fő követelésének a visszhangozása, Mátyás szájába adott

summázó szóval: „Ti a béke emberei vagytok, jámborok.” (II. 213.)

A terjedelmileg és funkcionálisan is fontos zsidó esemény-szál itt azért is fontos, mivel jól mutatja, hogy Jósikától távol volt mindennemű faji vagy nemzeti elfogultság. A regény ismeretében tévedésnek kell minősíteni Péter Ratkoš szlovák történész megállapítását, aki szerint „báró Jósika Miklós reformkori magyar író a cseh és a szlovák nemzeti újjáébredés kölcsönös pozitív kapcsolatait igyekezett megzavarni, amidőn *A csehek Magyarországon* című négykötetes regényében (1839) becsmérelte Jiskra huszita harcosait és szlovákiai (ill. felső-magyarországi) hadjárataikat”. (Id. m. 28.) Kit vagy mit becsmérelt Jósika? A fentebb mondottakból is nyilvánvaló, hogy regénye nem „cseh”-ellenes, hanem minden olyan szét-húzó erő megbélyegzése, amely a központi hatalmat gyöngíthette.

„Fridrik kezében a korona; a széleken Giska zsbong; szabad zsák-mányosai, Komoróczy s Wagatha Pest körfaláig portyáznak; ... Pongrácz, az Ercseik, Gyerök, Salamonok, Podmaniczkiak s a többiek rablóváraikban nevetik a törvényt.” (I. 133.)

S hasonlóképp félreértésen alapszik a sokoldalú és hányatott sorsú Karel Sabina elmarasztaló ítélete is, midőn a már idézett bírálatában azt írta, hogy „a szerző törekvése a cseh nemzet jellemének lekicsinylése, nevetségessé és gyűlöletessé tétele”, továbbá, hogy „az egész irat durva, alaptalan, s ezért aljas gyalázása a cseh nemzetnek” (Id. m. 39–40). Hiszen, ellenpélda gyanánt, szinte oldalanként ötlük szembe, hogy a szerző kifogyhatatlanul magasztalja a szemlélete szerint pozitívnak minősülő cseh személyeket, intézményeket, szokásokat. Mátyás első felesége, majd nagy szerelme és morganatikus neje is cseh; a másik hős, Zokoli Mihály, a regény egész áradata idején szintén cseh hölgyért epedez (s végül feleségül is veszi); a cseh vezér, Jiskra (Jósika írásmódja szerint: Giskra) ahányszor csak megjelenik a regényben, mindig a lehető leg-rokonszenvesebb, úgy is mint katona s úgy is, mint férj vagy

apa; az alvezéreit marasztalja el Jósika, a „szabad zsákmányosokat”, különösen Komoróczit, aki viszont nem cseh, hanem magyar; érdeme szerint méltatja a huszita haditechnikát (II. 10.); Prágáról ismételtelen elragadtatott lelkesedéssel (noha pontatlan helyismerettel) ír; s amikor hőse egy csehországi romkastélyban valószínűtlen huszita istentiszteletet néz végig, a szerző nem fogy ki a mély áhítat, főleg a „szeráfi ének” dicséretéből:

„Nem vala itt azon hanyag egykedvűség látható, mely egyházba nem az ájtatos hívőt, az Isten alázatos imádóját, hanem a heverő időlopót vezet; szentségtelen könnyed beszéd hangjai nem susogtak, nem ült ledér mosoly az ajkakon; nem csevegett szomszéd szomszédal, nem járt-kelt a teremben: imádni jött ide a nép s titkon gyűlt össze: kereste rokonhitű sorsosait; a lélek, a hit, a szent szenvedély folyt s olvadt össze. Egy arca volt a jámbor gyülekezetnek; egy óhajta emelkedett a durva kőíveken keresztül a magasba; minden gondolat Istenhez volt irányozva.” (I. 43–44.)

E néhány kiragadott példa is jelzi, hogy Jósika nem becsmérelte sem a „cseheket”, sem – még kevésbé! – a huszitákat. Liberális lévén, tetszett neki a vallásszabadság első közép-európai jelentkezése: a huszitákat (és a huszizizmust) nem azonosította a Komoróczikkal; szinte az a gyanúm, hogy a történetileg lengyel származású árvai főispánt, Komorowskit azért tette meg magyarnak, hogy a szembeállítás annál egyértelműbb legyen. Jósika műve – a saját műfaji korlátai közt, vagyis mint romantikus történelmi regény – nem azért rossz, mert „cseh”-ellenes, hanem mert a távlatai szűkek, az emberábrázolása sekélyes, a stílusa pedig úgy hat, mintha egy korabeli szerző karikatúrája lenne.⁵

Hasonlóképp bosszantásunkra szolgál, hogy az író hiába csatol művéhez bőséges jegyzetapparátust, hiába hivatkozik minduntalan Fesslerre és Péczelyre, a történelmi ismeretei

⁵ „A paripa hollófekete volt, mint az éj, a hölgy arca fehér, mint a derület; öltözte a tavasz zöldébe szorította gyöngéden emelt könnyű szabású tagjait.” (II. 34.)

fogyatékosak, s előadását lépten-nyomon szeplősítik csúnya tévedések, időrendi zavarok, mosolyfakasztó anakronizmusok. Ilyen a már említett huszita istentisztelet, amelynek 1458-ban egyáltalán nem kellett titokban folynia (s amelyet Jósika – sejtésem szerint – azért iktatott be ily valószínűtlenül, hogy annál hatásosabban mondhassa el dicséretét a huszitizmusról). Ilyen továbbá a lőfegyverek használata; s ilyen a cseh nevek érthetetlenül torz írásmódja is (Švehla helyett Dzwela, Vašek helyett Wasku, Žák helyett Angyal diák . . . ami eleve utal szerzőnk kétes értékű forrásaira, s ezzel összefüggésben arra is, hogy történelemszemlélete a krónikák meséire épül).

Mégsem ez a fő baj, hanem – más romantikus történelmi regényekre, akárcsak az említett *Consuelóra* gondolva – sokkal inkább a mélységi dimenzió hiánya s ehhez kapcsolódóan az egyetemesség távlatának vészes beszűkülése; mindennek folytán persze a regénybe szőtt életbölcseleti szentenciák is közhelyesen gügyögők.⁶

Abból, amit főntebb előadtunk meg a bemutatott néhány szemelvényből is nyilvánvaló hogy a walterscottizmusnak olyan közép-európai megjelenése (sajnos, fölöttébb kezdetleges megjelenése) ez, amelynek során a szerző minduntalan a kortársaira gondol, az ő épülésükre írja művét; sokkal inkább, mint nyugati pályatársai, illetve példaképei, a jelen és a jövő alakítása végett idézi a múltat. Ilyen értelemben, ha kegyesen kívánnánk jellemezni, Madách szavával mondhatnánk róla: „Bűne a koré, mely szülte őt.”

*

⁶ „Az életet úgy, mint van, tűrni nem tudni szintoly gyávaság, minő nevelés minden ábrándozás, mely hiú képzeteken alapul.” (II. 168.)
Vagy: „Van-e boldogabb időszak, mint amaz életkorány, hol minden eszme egy fejletlen virágkehely, melynek egyenkint látjuk leveleit bontakozni, s szemünk színeiknek pompáját élvezzi; hol gyémánt a harmatcsöpp, mely rajtok csillog: ellenséges szörny a bogár, mely illatját issza; hol a képzet egy szende tekintetből, egy égi mosolyból regényt sző; hol a jelen egy rejtvény, a múlt egy perc, a jövő a paradicsom, melynek kapuja előtt állunk.” (II. 37.)

1861-ben L'udovít Kubáni szintén a jelen okulására dolgozta fel témánkat. A szabadságharc és a Bach-korszak tanulságait – számos kor- és nemzettársától eltérően – úgy értelmezte, hogy a közép-európai népeknek, elsősorban a szlávoknak és a magyaroknak nem egymás ellen (alkalmilag és külön-külön a Habsburg-házzal szövetkezve) kell a jövőjükért küzdeni, hanem összefogva egy közös hazában, közös célokért. Ez az elképzelés folytatni kívánta a jelképes kézfogást, amellyel Kossuth üdvözölte L'udovít Štúrt, a magyar országgyűlésben elmondott nevezetes beszéde után. „Ne engedje magát megfélemlíteni – mondta ekkor Štúrnak – ellenkezőleg, segítsen nekem abban a törekvésemben, hogy megtörjem az önző mágnások ellenállását, és meg fog győződni róla, hogy egyformán szívemen viselem saját népem és az ön népének szenvedéseit, amelyeket kéz a kézben haladva enyhíthetünk.”⁷ Tudjuk, mily végzetes félreértések hiúsították meg e szándékot s tették lehetővé, hogy nemzeteink ne egymással lépjenek szövetségre a nagyhatalom ellen, hanem változatos eszközökkel egymás ellen küzdjenek a nagyhatalom oldalán, korszakonként váltogatva a csatlósi szerepet. Kubáni tehát bizonyos hungarus hazafiság szellemében, a tárgyul választott történelmi anyag eléggé önkényes értelmezésével, azt a tételt kívánta szemléltetni, hogy értelmetlen a magyarok és a szlávok viszálykodása, amidőn mindkét felet ugyanaz az ellenség fenyegeti.⁸

E példázatnak megfelelően a *Valgatha* jól felépített és drámaian feszültté érlelt cselekménye két ellentétes síkon bontakozik ki. Az érzelmi (vagyis a természetesen emberi) sík a megbékélés szelleméé, amelyet itt a szerelem egyenget: Jiskra egyik alvezérének, Zdeněk Valgathának a leánya és Hunyadi

⁷J. V. Frič közlése nyomán, Kovács Endre fordításában, id. Csanda Sándor: *Csehszlávok – magyar kulturális kapcsolatok*, 1963, 233.

⁸Kell-e külön említeni, hogy kortárs-klasszikusunk, Madách Imre más műfajú alkotásában, a majdnem egyidejűleg írt *Civilizátorban* hasonló szemlélet kap művészi ábrázolást?

László közt szövődik szerelmi viszony. Lehet-e ez a tiszta érzelem közvetítő kapocs a szembenálló (illetve a Kubáni-képlet szerint ármányosan szembeállított) felek közt? Ez a regény kulcskérdése, a konfliktusok kiváltója. A leány így mutatja be az apjától kiszemelt férjjelöltet, egy kiváló cseh lovagot, titkos arájának, Hunyadi Lászlónak:

„Adj neki kezet, Lacikám, ő Mirko Krask Táborból, hadaink hőse, akinek oly lángoló az ifjúi vitézsége, hogy e szép hazában rajtad kívül nincsen párja. Adj neki kezet, s barátságok a bátor magyar és szláv hadak szövetségének lesz záloga, hazánk pedig békéhez, szerelmünk a céljához jut.” (294–95.)⁹

A leány tehát, akiről a regény végén kiderül, hogy volta-képp nem is Valgathának, az alvezérnek, hanem magának a nagy Jiskrának a gyermeke (lám, itt is feltűnik a történelmi regények kedvelt kelleke, a származási rejtély!), közvetíteni, egyeztetni, közös jövőt építeni akar.

De megvalósulhat-e az egymásra találás, beteljesülhet-e a szerelem? A másik síkban fegyverek zörögnek, harcosok készülnek; ám Jiskra odalán itt is volna hajlandóság a megbékélésre (főleg mivel a cselekmény 1451-ben játszódik, a Jiskráék győzelmével végződött losonci csata után), de közbeszól a megosztó osztrák fondorlat: Cilley, aki egyébként éppúgy, mint Hunyadi János és László, valamint Jiskra is, személyesen jelenik meg a regényben (s Kubáni a történelmi regény műfaji szabványa szerint viszonylag bő részletességgel írja le személyüket és környezetüket), – Cilley álnok módon, ám meglepő könnyedséggel bizalmi embereket épít be a csehek közé is, mega magyarok közé is, s ezeknek oly simán sikerül a szembenálló felek ellentéteit elmélyíteni s a kiegyezést meg hiúsítani, hogy az olvasónak szinte az az érzése, e szlávok és e magyarok nem is kívántak egyebet, mint hogy az ármány-

⁹ A lapszámok az *Odkazy našej klasiky* sorozat 1956-i kiadására utalnak.

kodók játékszereként egymást pusztítják. Ez azonban főleg a vezetőrétegre vonatkozik, s itt sem egyértelműen.

A regény egyik nagy jelenete a Valgatha várában tartott haditanács, Jiskra és Cilley jelenlétében; ezen többen is felszóltak, de legindulatosabban a szlovák Pankrác, az idős lipiói főispán dörgött:

„A németekről szó sem lehet! Ezer mennykő! Talán bizony Fridrich papucsá vagyunk? Mindenünket ellopta, a királyt is, a koronát is, most meg azt akarja, hogy zsákmányát Magyarországgal is megtétézzük. Ismerem a németeket. Nvissátok ki szemeteket! Ahol egyszer fészket rak a német, onnan gereblyével sem lehet levakarni. Jiskra testvér! A tanácsom ez: béküljünk ki Hunyadival s védjük a hazát a török ellen vagy a német ellen – teljesen mindegy!” (310.)

A haditanács, békejavaslattal, követeket küld Hunyadihoz; a fogadtatás a legkedvezőbb, hiszen a Hunyadi-pártban is sokan kívánják a kiegyezést, elsősorban Hunyadi László, e „félíteni hős”. De mindent megront a csalárdság: az álnok Cilley, akinek célja „a magyarok és a csehek összevezítése; hadd pusztítsa egyik a másikat: egyesülve az egész németséget megrendíthetnék” (320.) szintén küld üzenetet Hunyadinak s nemcsak hamis híreket közöl, de László és a cseh leány titkos szerelméről is tájékoztatja a nagy célokra néző apát; az ő fia – szemefénye – és „a rablólovag lánya”! A cselszövés hatására meghiúsul a kibékülési terv;

„Lackó, a jegyessed, eleget próbálkozott, hogy befolyásolja apját, de a németek győztek – mondja a hősnőnek egyik barátnője. – Szlovákia és a magyarok szövetezése jelenleg lehetetlen.” (353.)

S Hunyadi János haddal vonul Jiskráék ellen és elsőbben is Valgatha várát veszi ostrom alá: hadicsellel el is foglalja . . .

E néhány tartalmi utalásból és idézetből is kiviláglik, hogy Kubáni regénye szerint a megvalósulhatatlan magyar–szláv kibékülési kísérlet háttérében nemzedéki viszály is húzódik: a fiatalok – a jövő képviselői – akarják, ami az apáik részére még bizonytalan ábránd; mintha Kubáni a maga korára nézve

is az ifjúságtól várta volna a remény ígérését . . . De van itt még más is, ami akkor (1861-ben) reményt ébreszthetett: a történelmileg új tényező, amelyet Kubáni gyengéd gonddal jelenít meg, a szlovák nemzet. Jiskra főparancsnoksága alatt ugyanis együtt harcolnak és az ostromlott várat is együtt védik „cseh vitézek és szlovák nemesek” (379.), akik „a kehely jegyében létrehozzák a csehszlovák nemzetet” (278.); küzdelmük távlati célja azonban — nagyon XIX. századi szóhasználattal — „a szlávság gyarapítása és erősítése” (307.); (mintha csak a régi ősök buzgón olvasták volna Kollárt). A nemzet alapja természetesen a nép, s Kubáni művének legértékesebb eleme „a környező vallásos huszita nép” megjelenítése (290.) Szereplői közül kiemelkedően legsikerültebb vagyis leghitelesebben bemutatott személy Hrabina, egy cseh lovag szlovák fegyverhordozója. Elkíséri urát az említett követségbe: útközben összebarátkozik magyar sorstársaival, s kitűnően megértik egymást. A szlovák népi öntudat másutt is hangot kap; Valgatha egyik szlovák katonája így beszél:

„Szlovák vagyok, uram. Szavam többet ér minden eskünél.” „Megbízhatunk e legényben — gondolta Valgatha — ő a megtettesült szlovák becsületesség.” (368.)

A huszizmus — köztudomásúan — növelte a szláv összetartozási tudatot, miként (a németellenesség okán) más kelet-közép-európai népek önrendelkezési lehetőségét is fölébresztette; mindennek a kifejeződése azonban korántsem történt a 19. század ideológiai sémái szerint, ahogyan a saját kortársai ízlésrendszerét és gondolkodásformáit szem előtt tartó szlovák író el akarja velünk hitetni az epizódjelenetei folytán általában sikeresnek mondható torzóregényében.

*

A szlovák kérdés — pontosabban: a cseh—szlovák viszony — tekinthető a címében is találóan többértelmű Jirások-trilógia egyik fő gondolati vonulatának. A mód azonban, ahogyan a

szlovák sorsprobléma itt megjelenik és értelmezést kap, mennyire más, mint ahogyan Kubáni bemutatta: itt nincs már szó szláv–magyar megbékélésről, hanem csak arról a katonai és eszmei segítségről, amelyet a csehek nyújtottak a szlovákságnak a magyar elnyomás ellen.

„Jiskra megvéd bennünket e véres hóhérokkal szemben, ezért vele vagyunk és leszünk valamennyien, szlovák nemesek, s követjük őt: Hunyadi ellen, meg a mágnásai, cigányai és kunjai ellen.” (I. 55.)¹⁰

S a szlovák apa az utolsó fiát is hadba küldi a „kutyafejű magyarok” ellen (uo.). Ám Hunyadi szintén dohogva állapítja meg az egyik szlovák kapitányról szólva: „Ez a szlovák bestia a csehekkel tart, mint minden szlovák nemes.” (II. 281.) E szinte csak taláломra kiragadott párbeszéd-töredékek hűen jelzik a hangulati légkört, mellyel az író körülveszi monumentális regényének cselekményét, valójában húsz mozgalmas év regényesített történetét.

De maga a szerző is, műve címével éppúgy, mint az előszó gyanánt közölt vallomással pontosan utal a szlovák témakör elsődleges fontosságára. A cím – *Bratrstvo* – ugyanis egyfelől a huszita hőskor zárószakaszát idézi, amidőn a zsoldba kényszerült, majd „önálló katonai köztársaságként” tovább harcoló „testvér”-alakulatok megpróbálják folytatni s új viszonyok közé, rokon nép földjére átmenteni a huszita eszményeket: a vallási, erkölcsi, társadalmi meg persze hadászati eredményeket. Másfelől pedig e cím – szélesebb értelemben – épp a cseh–szlovák egymásra utaltságra, testvériesülésre figyelmeztet. S ez utóbbi vonatkozást domborítja ki az előszó is, hangsúlyozva, hogy „a csatazaj és a cseh biblia megint összekapcsolja a két testvérnépet, amelyeket a magyar kard szétválasztott”. (I. 10.)

S Alois Jirásek kellőképp tudatos művész ahhoz, hogy amit címben és előszóban ígért, a mű szerkezetében is érvényesítse;

¹⁰ A lapszámok a *Naše vojsko* gondozásában megjelent 1950. kiadásra utalnak.

s valóban: a trilógia nyitófejezete megismertet azoknak a szlovák kurtanemeseknek a világával, akik számára – a Jirások-tétel szerint – Jiskráék felső-magyarországi zsoldos háborúja mindenekelőtt szlovák szabadságharc volt; a harmadik kötet zárójelenete – vagyis az egész regény végakkordja – megint ugyanabba a szlovák nemesi faluba vezet vissza, s ott most már új nemzedék lép életbe, és számára meg a későbbi korok számára is éltető hagyománnyá érnek a nagy idők kihűlő emlékei . . .

De e szlovák vonatkozás a regénycselekményben is mindenütt jelen van, hol kimondottan, hol csak utalásszerűen (olyannyira, hogy Zdeněk Nejedlý a trilógia e kiadásához írt utószó-tanulmányában nem ok nélkül állíthatta, hogy „az egyik legszlovákabb mű ez nemcsak a cseh, hanem a szlovák irodalomban is” (III. 539.): Jiskra úgy jelenik meg, mint „a szlovák felvidék főkapitánya” (II. 317.), aki „éppúgy kormányzója a szlovák országrésznek, miként Hunyadi János az alföldé” (I. 175.), aki „mindenkivel szlovák módra beszél” (I. 178.); hadaiban s helyőrségeiben zömmel szlovákok szolgálnak, megfelelő számú cseh kerettel együtt (I. 157.); a félelmetes gyalogságot a gyetvaiak alkotják, akik „mint a répát, úgy apítják a magyarokat” (I. 226.); a várkapitányok és a csapatparancsnokok közt szlovákok is vannak (I. 159. és passim, minthogy az egyik hős, akinek vitézi tetteit végigkísérhetjük az egész trilógián, egy képzeletbeli ifjú szlovák nemes: Janko Kozic). Ám Jirások művészi tudatossága abban is megnyilvánul, hogy (és ahogy) ellensúlyozni igyekszik a Habsburg-zsold szégyenét: egyrészt ismételten, jó érzékkel magyarázza a középkorvégi hivatásos katonák szerepét, erkölcsait, szokásait, másrészt – és főleg – szerkezetileg fontos szerepet juttat egy csehországi huszita közösségnek, amely papja és előljárója vezetésével, Jiskra hadainak védelme alatt, Gömörbe vándorol, ott huszita falut alapít, s puszta létével és példájával a haladó eszmeiségű huszita tanokat terjeszti; s bizonyára mondani sem kell (a trilógia szelleméből oly termé-

szetesen következnek), hogy a pap húga – e szelíd, tiszta cseh leány – és a szlovák férfieszményt megtestesítő dercés modorú kapitány közt gyöngéd érzelmi szálak szövődnek . . .

Ámde – miként már esett szó róla – bármennyire is a megregényesített cseh–szlovák viszony áll a Jirásek-trilógia tengelyében, a cím – *Bratrstvo* – másik értelme arra emlékeztet, hogy a regény voltaképpen tárgya mégiscsak a huszita mozgalom legsajátosabb alakulatainak (a „testvéri” katonai közösségeknek) a pusztulása, amely persze – a helyszín miatt is – összefonódott a cseh–szlovák testvériség megvalósulási kísérletével. Ennek okán foglal el a *Bratrstvo* különleges helyet a monumentális jiráseki életműben, amely a Palacký alkotta nemzeti történelem (*Dějiny národu českého*, 1848–1864) szellemében, sőt tapintatosan archaizáló stílusában is, csak persze szélesebb megalapozottsággal és létszerűbb töltettel, az egész cseh múlt szépirodalmi ábrázolására vállalkozik.

A herderi tanokon és jeles angol történészek (Bolingbroke, Gibbon) példáin formálódott František Palacký koncepciója szerint e történelmi fejlődés középpontjában szabályozó erőként a huszita mozgalom s a benne kifejeződött, általa képviselt demokratikus eszmeiség áll; feléje irányul minden, ami az előző korokban jelentős volt, s belőle fakad, őt folytatja mindaz, ami a következő korszakban a cseh nemzet szabadságtörekvéseit áthatja.

Jirásek is a hatalmas regényfreskóinak javát – mennyiségileg és minőségileg egyaránt a javát – e huszita hőskor érlelődésének, sugárzó ragyogásának és szomorú hanyatlásának az aprólékos rajzával telíti. A *Bratrstvo* „három rapszodiája” már gazdag jelentésű kötetcímeivel is – I. *Bitva u Lučence* (Losonci csata), II. *Mária*, III. *Žebráci* (Koldulók) – az utolsó fellobbanás, a végső erőfeszítés, a csúnya árulás és a lassú kimúlás jeleneteit vázolja; a táborita huszitizmusnak, vagyis a mozgalom radikális szárnyának – a „testvéri” alakulatoknak – a katonai bukása Felső-Magyarországon pecsételődött meg, előbb Sárospataknál (1458), majd véglegesen Kosztolány alatt

(1462), ám – Jirásek szerint – nemcsak a történelmi változások folytán, hanem ármányos cselszövések eredményeként is.

E ponton, közbevetőleg, szóvá kell tenni, hogy Jirásek e trilógiájában, épp a szlovák vonatkozás miatt, kénytelen volt eltérni Palacký eszmei vonalától; Palacký ugyanis nagy műve negyedik részében (XIV. fejj.) Jiskráék felső-magyarországi hadviseléséről szólva a cseh–szlovák viszonyt csak annyiban érinti, hogy a fővezérnek mily sok viszálya akadt az egyetlen rangos szlovák szövetségeseivel, Pankrác (azaz gróf Pongrácz) lipitói főispánnal. Fél száz évvel Palacký után, a századvégi közgondolkodás hatására (és irányításával) Jirásek színes fikciót teremt, egyfelől a cseh–szlovák testvériesülés bemutatására vagyis annak az eszmének a sokkal részletesebb szemléltetésére, amely már Kubáninál is fölillant („a kehely jegyében létrehozni a csehszlovák nemzetet”), – másfelől pedig az árulás magyarázatára, amelynek motiválásába – az erők játéka folytán – szinte természetesen kellett bekapcsolódnia a magyar vonatkozásnak is. A trilógia belső logikája eleve azt kívánta, hogy a szerző külső tényezőt – személyt vagy körülményt – iktasson be a kudarcok értelmezése végett; az „isten harcosait” meg utódaikat és szövetségeseiket (1900 tájt!) mégsem lehetett olyképp megjeleníteni, ahogyan például a Jósika-regényben szerepeltek, vagyis mint zsebráló zsoldosokat, akik Mátyás fekete seregének csapásai alatt sorra feladták állásaikat.

Csakhogy megkerülhetetlen csapda vár az olyan újkori krónikaszerzőre, amilyen Jirásek volt, vagyis aki mindenütt léggörcs teremtőn hiteles, sőt magával ragadó, ahol kort és helyszíneket, továbbá eseményeket, főleg tömegjeleneteket, hadműveleteket, csapatmozdulatokat, csatákat ír le, viszont esetlenül téblábol, mihelyt magánéleti viszonyokat próbál meg-eleveníteni vagy főleg ezek indítékait elemezni. Márpedig a 19. századi regénykonvenció szerint az említett külső ok szerepére legalkalmasabb motívum a női intrika s ennek mozgójaként a mindent elemésztő szerelmi szenvedély. Egyébként is a „cherchez la femme” galád elve soha nem volt divatosabb,

mint a hamis látszatokat kedvelő századvégi világban. Jirások meseszöve képzelete szintén ennek jegyében tervez mesekeretet, ez azonban – teremtő írói erő híján – nehezen telítődik élettel.

A szerelmi szenvedély fölszítója képzeletalkotta személy lesz a valóságosan élt történelmi szereplők közt: Mária, egy szlovák nemes magyar felesége, akit a hitvány és pipogya férj huszita kapitány kezére játszik; az asszony tehát fogoly, de az érzékiség erejével rabbá ejti rabtartóját, a zsoldos hadak egyik legendás vezérét, Talafúst, akinek tetteiről, egyebek közt a nevezetes egri portyáról, dalokat énekelnek a várakban és táborokban, s aki – ó szörnyűség! – véres csatában megölte Mária korábbi vőlegényét, életének egyetlen nagy szerelmét. Mária tehát bosszúért liheg, ám fokozatosan szerelmes is lesz a figyelmes, gyöngéd, daliás huszita vezérbe. Bizony romantika ez a javából; de már nem a sorskihívó, az emberi lét értelmét firtató, az egyéni indulatokat egyetemes távlatokba vetítő valódi romantika, a 19. század első harmadának sodró erejű szellemi hulláma, hanem csak utánzat, pótlék: neoromantika; ahogy a rendezett életű kispolgár (Jirások esetében a levéltárak puha csendjében kutató történelemtanár) elképzeli a féktelen szenvedélyek tobzódását.

S írónk, aki valószínűen mutatja be a szekértáborok mozgását, a lovasosztatok vágóját, ponyvaszintre süllyed, kalendáriumi pszichologizálásba téved, mihelyt Mária különös magatartását vagy Talafús szerelmi elvakulását festi. Pedig az ő felemás viszonyuk nyilvánvalóan kettős funkciót (még hozzá fontos funkciókat) tölt be Jirások regényében: egyfelől leleplezi a hadi kudarcok néhány feltételezett (és az olvasóval elfogadtatható) előidézőjét, másfelől pedig – számunkra nem közömbösen – lehetővé teszi, hogy az író legalább így, áttételesen és mellékvonatra csúsztatottan, megjeleníthesse a cseh–magyar viszony bonyolult problematikáját is, persze nem mélyebben, mint ahogy a századforduló táján a cseh közgondolkodásban többé-kevésbé általános volt. Ezért kap a

regényben kulcsszerepet Mária, a végzetes nő, és Talafús, a tragikus hős.

Mária olyan, amilyenek Székely Bertalan vagy Mikoláš Aleš ábrázolták a nagy idők nagy asszonyait: „Méltóságteljes, öntudatos megjelenésében rögtön föl lehetett ismerni az igazi magyar nőt” (II. 437.). S tegyük hozzá, hogy az idő tájt, a 19. század vége felé, a csehek körében meg másutt is, bőven éltek hiedelmek a magyar nők hódító varázsáról, szerelmi tüzéről; s a Jirásek-műben is az egyébként érdes lelkű zsoldosok egyre-másra sóhajtoznak utánuk: „Maďarky, ó Maďarky” – mondják egymásnak vágyakozva s a valódi vagy kitalált kalandjaikkal dicsekedve; (ki tudja, nincs-e ebben valami utórezgése a vengerkák századfordulói kétes népszerűségének is?)

Mindenesetre Mária fokról fokra belenő szerepébe: előbb csak azt ismeri föl, hogy segíthet a fogságban sínylődő magyar katonáknak; ekkor a Mária–Talafús viszony ekként érzékelhető: első szerelmi együttlétük után, reggel, a férfi az ablakra mutat: „Ott jobbra, a nagy árkád mellett, ott voltunk éjszaka . . .”; az asszony elfordítja tekintetét, nem mosolyog, komolyan kérdezi: „Hol van a magyar foglyok börtöne?” (I. 79.). Ahogy bonyolódik a harci helyzet (és erősödik a varázsos hatás Talafúsra), Mária egyre többet vállal: bizalmas összekötő segítségével kémkedni kezd Hunyadiék javára.

Ez a fikció kiválóan tanúsítja – ha kellett egyáltalán tanúsítani – Jirásek írói leleményességét. A losonci győzelem után hanyatlani kezd Jiskráék harci szerencséje; a *krónika*írónak a kudarcokról is be kell számolnia. A *regény*író tehát ügyes fogáshoz folyamodik: a vereségek egyik oka, esetenként fő oka a cselszövés, az ármány, a kémkedés, a hadi titkok közelébe férkőző ellenség aknamunkája; ily módon a regényszerkezet szinte megkívánja, hogy Mária kivételes fontosságú kémtevékenységet folytasson. Aztán már formális megbízást is kap; kieszközli, hogy találkozhassék a fogságba esett egi püspökkel:

„Bűnös vagyok – zokogta. – Nagy bűnös. Nem vagyok eretnek, keresztény vagyok, magyar nő, de köztük élek, itt az eretnekek közt.” A meglepett és persze menten meghódított püspök, a bibliai Juditéhoz hasonlítva Mária szerepét, máris biztatja: „Ki tudja, leányom, a Teremtő nem épp Téged választott-e ki, hogy bosszújának kardja légy e förtelmes eretnekek megbüntetésében?” (II. 213–14.).

Íme tehát, e szép és vonzó és ellenállhatatlan nemes hölgy: beszervezett kém; helyzete folytán szigorúan bizalmas információk, döntések, tanácskozási határozatok, haditervek jutnak tudomására s az ő révén az ellenfél birtokába. „Nem egy biztos és megbízható hírt maga Talafús közölt vele.” (III. 39.) Persze, azóta már a tévé meg egyéb irodalompótlók jócskán hozzászoktattak fondorlatosabb kémkedésekhez is. De meg kell hagyni, a századvégi körülményekhez képest Máriánk mindenkit felülmúlón jeleskedik: megtud mindent, amit akar, illetve amire megbízóinak szükségük van, hiszen a hős Talafús olyan vak és süket, mint egy dürgő fajdkakas.

Mária azonban – magyar nemesasszonyi mivoltában – mégsem lehet közönséges kémnő! S e ponton a regény melodramába csap át; mert íme, a kémnő hű ahhoz, akit, illetve akinek a közösségét rendszeresen elárulta. A magyar táborba jut, övéi közt maradhatna, ám „hűséges árulóként” (III. 479.) – inkább megpróbál visszatérni ahhoz, akit elveszejtett, de akit szeret; már a kémkedésről is lemond; „csak még egyszer láthassam Talafúst” (III. 15.). De már nem láthatja. Az egész mű szellemének megfelelően s a másik szerkezeti vonal értelmében a szlovák lovagok fölfedik az ármányt és végeznek a „magyar szukával”, a „nyomorult kurvával” (III. 357.). A szlovákokra ugyanis – csak őrájuk! – nem hatott a női bájolás; ők olyanok, amilyeneknek Jirásek, az ismételt szlovákiai útjain 1890 tájt megismerte őket: kérlelhetetlenül gyanakvók mindenkivel és mindennel szemben, aki vagy ami a magyaroktól jön. Másrészt abból, amit főntebb a cseh–szlovák problémakör regénybeli elsődleges szerepéről mondtunk, világos is, hogy épp a

szlovákoknak kellett felgöngyölniük az esetleg veszélyessé válható cseh–magyar mellékvonalat.

Mert a csehekben azért nem könnyen hűl ki valamiféle magyar nosztalgia. Jirások egyik szép – talán legszebb – elbeszélése (*Hejtmanská sláva* [A kapitány dicsősége], 1883) Talafús öregkorát és halálát mondja el. A hajdani zsoldos vezér elszomorodott öregként családja körében él, hűséges magyar fegyvernökével, egy fából tákolt kis védvárban. Ritkán beszél, magába roskadtan az elmúlt időn tünődik.

„Néha azonban a házbeliek nótát neszeltek. Talafús magyar dalt énekelt, egyre jobban, amúgy istenigazában nekieresztette hangját. A vendégek és vendéglátók, amint meghallották e különös nótát, egyszerre elhallgattak: ilyen csodálatos, fájdalmas éneket errefelé nem hallottak még. Nem értették a dal szövegét, de a dallam mindenkit szíven fogott, mindenki érezte, valami nagy panasz száll abban a dalban.”¹¹

Aztán a Csehországban háborúskodó Mátyás seregének egyik kisebb osztaga megostromolja a deszkavárat, s a velük vívott egyenlőtlen harcban, a magyar fegyvernökét védve sebesül meg halálosan a felső-magyarországi huszita hadak egykori legendás kapitánya.

Ez *A kapitány dicsősége* úgy hat, mint előhang a nagy trilógiához. A töppedt komor vitéz múltjára borul, bajtársaira, harcaikra, szerelmére, csalódásaira gondol, de minek beszéljen erről, a közötté élők már alig követnék szavát, inkább hát érthetetlen szövegű bánatos dalokat énekel... Helyette a kései krónikás, Alois Jirások mondja el tetteiket, lényegileg megváltozott világban, új feladatokra vállalkozó nemzedékeknek, melyek fogékonyan fogadnak minden magyarázatot, beszámolót és szépítő mesét a daliás időkről.

*

¹¹ *Vitézek, zsoldosok, huszárok*, 1959, 141–42. Szalatnai Rezső ford.

A 19. századi hármás tükörben szemlélve közép-európai közös történelmünk fölillantott mozzanatát, szembeötlik, mennyire változik az értékelés azaz a beállítás aszerint, hogy melyik korban s melyik nemzet környezetében készült a tükröztetés; más szóval, az író milyen közönségnek szánta művét, mit akart vele szemléltetni, példázni vagy bizonyítani. Mi sem tanulságosabb e tekintetben, mint a szlovák problematika teljes mellőzése Jósikánál, nyomatékos hangsúlyozása — a magyar—szláv viszony rendezésének föltételeként — Kubáninál, s középvonalba illesztése, sőt századokra kiható történelemformáló jelentőségének méltatása Jiráseknél.^{1 2}

Nem lehet most feladatunk, hogy állást foglaljunk e pörben, amelynek a vitatása egyébként is inkább a történészek és — részben — a politológusok dolga. Irodalomtörténeti szempontból inkább csak az látszik elgondolkoztatónak, hogy Kubáni is meg Jirásek is — abbeli törekvésükben, hogy eszmei távlatot adjanak műveiknek — túlhangsúlyozzák a néhány ezernyi cseh zsoldos alig két évtizedig tartó jelenlétét a szlovákok lakta Felső-Magyarországon. Nem valószínűbb-e — miként erre már Jozef Škultéty is figyelemre méltóan emlékeztetett,^{1 3} hogy a cseh—szlovák testvériség tudatának erősítésében fontosabb szerepe volt előbb a prágai egyetemnek, majd a Kralicei Bibliának, később — és főleg — pedig Jiří Tranovský (Tranoscius) cseh nyelvű énekeskönyvének (*Cithara sanctorum*), amely 1636-tól számtalan kiadásban vált a szlovák evangélikusok elsőrendű szellemi táplálékává.

Hasonlóképp feltűnő, hogy az itt is, ott is szerepeltetett történelmi személyek jellemrajza mily végletesen különbözik; Švehla kapitány Jiráseknél a végkifejlethez érkezett huszita dráma főszereplője, tragikus hős; Jósikánál — Dzwela néven — vérszomjas „borzkirály”; Žák a Jirásek-trilógiában Jiskra leg-

^{1 2} A Kubáni-regény és a Jirásek-trilógia szlovák szempontú összevetését ld. még: Tomčík, Miloš: *Literárne dvojobrazy*, 1976.

^{1 3} *Egyetemes Irodalomtörténet*, 1911. IV. 621.

hasznosabb hírszerzője, Jósikánál mindenre kapható aljas gonosztevő; de mindnél inkább Komoróczy, aki ugyan – Komorovský néven – a Jirások-regényben sem épp gáncsnélküli lovag, a Jósika-féle történelmi panoptikumban szinte már a zabolátlanság, a korlátlan gonoszság megtestesülése, vadul nekiszilajodott lézengő ritter; (s szerzőink az ilyen személyek külsőjének, alakjának, nézésének a leírását is eszerint szervezik). Egy személy van csak, aki – meglepő módon – mindhárom műben egyaránt „pozitív”: Jiskra, a zsoldos hadak fővezére. Pedig ő – Palacký elemzése szerint is – végső soron csak a maga és katonái érdekeit néző közép-európai kondottiére volt, különösebb eszmei vagy főleg nemzeti indíttatás nélkül. Szerzőink műveiben ő mégis nemes lovag, míg az „isten harcosainak” utódai rablók és pribékek (Jósikánál), Hunyadi pedig, a magyar nép hőse, akiről Kubáni is felsőfokon szól, Jirások művében irtózatos tömegmészárlások kegyetlen szervezőjeként jelenik meg . . .

Sorolhatnánk még a tanulságul kínálkozó közös és mégis ellentétes motívumokat. Szóba hozhatnánk, hogy az eltérő megítélés szemléltetésére mily tanulságos lenne külön is tüzetesebben megvizsgálni egyetlen epizód: az egri portya magyar és cseh feldolgozásait, illetve e feldolgozások nyelvi kifejező eszközeit; milyen hatást válthattak ki az olvasókban vagy hallgatókban aszerint, hogy a portyázók zsebrákokként vagy hősként jelennek-e meg bennük?

Szándékunk azonban – az egész dolgozatban – nem annyira adatok maradéktalan leltározása volt, mint inkább típuspéldák vizsgálata avégből, hogy világosabban lássuk, milyen gondolati kártevőket hagyott ránk (és bennünk) a némelyektől csodálatosnak nevezett 19. század, s mennyi mindent kell még elvégeznünk, hogy leszámoljunk múltunkkal, amelynek – József Attila szavával – szelíd jövővel vagyunk adósai.

Példáink arra is fényt derítettek, hogy a nemzeti ellentétek és előítéletek legtöbbször kitaláltak voltak, a múlt profétái

ültették őket tudatunkba. Hiszen másképp hogyan lenne lehetséges, hogy ugyanazt a történelmi anyagot három különböző módon értelmezzék és szemléltessék a megjelenítők, mindig a saját kortársaik szükségleteinek megfelelően . . . ?

DOBOSSY LÁSZLÓ

EZ VOLT A SARLÓ*

Megszámoltam: a kötetben, mely a csehszlovákiai magyar egyetemi ifjúság Sarló elnevezésű szellemi tömörülésének 50. évfordulójára jelent meg, 12 egykori „sarlós” közli visszaemlékezéseit, fejtegetéseit, adatait a Sarló lényegéről, programjáról, jelentőségéről, fejlődéséről, a párthoz való viszonyáról, a nemzetiségi kérdésben vallott nézeteiről, a cseh, a szlovák, a magyarországi és erdélyi haladó mozgalmakkal fenntartott kapcsolatairól, a táborhoz tartozó írókról és művészekről, pedagógiai tevékenységéről, stb. A könyv Balogh Edgár, Ferencz László, Horváth Ferenc, Dobossy László, Nagyidai Ernő, Jócsik Lajos, Kovács Endre, Balázs András, Drien Károly és Sándor László egy-egy tanulmányát közli, ezenkívül három kulcsfontosságú és illusztratív rendeltetésű költeményt Morvay Gyulától, Sáfáry Lászlótól és Győry Dezsőtől, Boross Zoltán összeállításában a sarlósok névsorát, Berecz Kálmán válogatásában pedig igen gazdag dokumentumanyagot. A kötetet Varga Rózsa fontos és alapos bibliográfiai függelékekkel egészíti ki. Legalábbis tucatnyi hát azoknak a száma, akik valamennyiünkknél jobban, s már csak az emberi emlékezet természetéből következően is olykor egymástól eltérően tudják, mi volt a Sarló. De ehhez természetesen hozzá kell számítani azokat is, akiket a könyv a Sarló egykori tagjaként tart számon, valamint persze ezek sokszorosát, akik, ha nem voltak is kapcsolatban a Sarlóval,

*Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok